

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРИГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

Ю. Ю. МАРИНОВСЬКИЙ (Черкаси)

КАСОЖСЬКИЙ ЕТНОС І ГІПОТЕЗА ПРО ПОЧАТОК МІСТА ЧЕРКАСИ В X-XI ст.

Початок (походження) міста Черкас деякі дослідники й краєзнавці пов'язують з касожським етносом та подіями вітчизняної історії 965 та 1022-1036 рр.

Для розв'язання порушеного питання необхідно розглянути і проаналізувати історичні факти за першоджерелами, і на основі такого дослідження ствердити чи, навпаки, заперечити тезу про участь касожського етносу в заснуванні м. Черкас.

965 р. київський князь Святослав Ігорович розбив північно-кавказькі племена ясів та касогів. Частина руських літописів так передає цю подію: “и Ясы победы и Касогы”¹, а інша додає: “и приде (прииде) к Киеву”².

В деяких літописних джерелах аналогічна інформація подається так: “И Ясы победы и Касогы, и приведе Киеву”³. Саме словосполучення “приведе Киеву” і стало відправним моментом подальших дослідницьких інтерпретацій. Першим інтерпретатором можна вважати складача Руського Хронографа західно-руської редакції другої половини XVI ст., який, очевидно, узагальнивши списки кількох руських літописів, в тому числі й Никонівського зводу, дав по суті власне трактування наведеної фрази: “И сражению бывшу и брани велицей, одоле Святослав и град их Белую Вежу взят и Ясы покори и Косаги и многих приведе к Киеву, а на прочих дань возложи”⁴. Російський історик В.М.Татищев розширив цю інформацію, припустивши, що князь Святослав підкорених 965 р. ясів і касогів не тільки “много привел в Киев на поселение”, а й що вони були “по реке Руси (Росі. – Ю.М.) в Переяславли и других градах поселены”⁵. М.В.Ломоносов теж наголошував, що “побежденные ясы и касоги приведены в Киев пленными”⁶. Подібний погляд одержав свій розвиток і в подальшому. При цьому ареал розселення північнокавказців захопив і гирло Дніпра, і Чернігівщину⁷. Такий висновок, що мав розбіжність з класично літописним переказом подій 965 р. викликав заперечення М.М.Карамзіна, який писав:

* Цитування літописного тексту подається за першим джерелом у виносках, тому що в інших є незначні текстові, стилістичні й граматичні відмінності: перестановка слів, заміна закінчення слів, малі літери у назві етносу, пропуск прийменника, заміна подібних слів тощо.

“...В летописях нет ни слова о том, что Святослав переселил Касогов и Ясов в Киев” і несправедливо приписував першість такої інформації В.М.Татіщеву⁸.

Проте тлумачення фрази “и приведе Киеву” одержало подальший розвиток: приведення й розселення касогів на Середньому Подніпров’ї, що стало фундаментом для гіпотези про участь цього етносу в заснуванні міста Черкас⁹. Неправомірність такого висновку підтверджують такі міркування.

Історик А.М.Сахаров писав: “...Между словами “приде” и “приведе” много общего, и здесь, как это нередко случалось, возможна описка”¹⁰, при цьому, віддаючи перевагу слову “приведе”¹¹. З таким припущенням погодитися не можна. Виникає запитання: чому ж першість не належить дієслову “прииде (приде)”? До речі, слова “прииде (приде)” і “приведе” – кожне у своєму значенні – постійно вживались у руських літописах¹².

Кількісний аналіз вживання дієслів “приде (прииде)” і “приведе” в літописних текстах показує:

1. Словосполучення “приде (прииде) к Киеву” (чи до іншого пункту) було традиційним в руському літописанні і вживалось у значенні прибуття когось до якогось пункту чи до якоїсь особи. Наприклад: “Приде Гюрги князь и-Суждаля Смольньску”, “Приде Ростислав ис Кыева на Луки”, “приде на зиму Ярослав”, “прииде Володимер к Киеву со многими вои”, “приде Ярослав к Берестию” і т.ін.¹³ У подіях 965 р. фраза “и приде к Киеву” означає повернення до вихідного пункту після військового походу** – така схема традиційна в літописних джерелах. Порівняйте: “В лето 6473(965). Иде Святослав на Козары... Одоле Святослав Козаром и город их Белу Вежую вся и Ясы победы и Косогы и приде к Киеву”¹⁴.

“В лето 6491(983). Иде Володимер на Ятвяги, и победы Ятвягы, и взя землю их. И прииде Киеву...”¹⁵.

“В лето 6493(985). Иде Володимер на Болгары... и победы болгары... И приде Володимер Киеву...”¹⁶.

Незважаючи на очевидну ідентичність форми, все ж не можна з упевненістю сказати, що фраза “и приде (прииде) к Киеву” у статті 965 р. є початковою в ПВЛ. Така кінцівка могла бути й самостійною творчістю переписувача, що конкретизує, на його думку, природний і очевидний стан речей – повернення князя додому, в Київ, після походу¹⁷.

2. Вживання фрази “и приведе Киеву” під 965 р.¹⁸ в значенні приведення й розселення полонених ясів та касогів у Середньому Подніпров’ї викликає сумнів у її первинності. Аналіз уживання дієслова “приведе” і подібних до нього за змістом однокорінних слів – “приведъше”, “приведоша”, “приведь”, “въведе”, “въведоша”, “наведе” та ін. – показує, що існує

** В руському літописанні вживались і інші подібні словосполучення, наприклад: “возвратившась въ свояси”, “прииде во своаси”, “и възратися въспять и приде к Киеву въ своя си” та ін.

певна закономірність: вони майже завжди вживаються в обов'язковому сполученні – дієслівній зв'язці з конкретним предметом дії: приведенням худоби, військових одиниць, окремих осіб і т.п. Наприклад: “и приведоша Рускыя слы”, “а Торкы берегом приведе”, “приведе я мастераы от Грек”, “и приведе Глебъка”, “и ведоша и в Торопец”, “скота бещисла приведоша”, “въведе в епискупию Мытрофана”, “и приведоша вои” і багато ін.¹⁹ Така закономірність підтверджується конкретними прикладами приведення полонених, колодників або небажаних князів та бояр: “и приведе полон Руськую землю”, “и полона бещисла приведоша”, “и приведе с собою Яси”, “новгородци же, угонивъше и, яша и ведоша и на Городище”, “и емь и приведе и Киеву”, “и приведе и к отцю Святополку”, “и посадники исковав приведе” тощо²⁰. Подібного ж зв'язку дієслова “приведе” з конкретним предметом дії – полоненими ясами та касогами – у НІЛ, Н5Л і Никоновському зведенні під 965 р. немає. На основі викладеного можна зробити висновок, що фраза “и приведе Киеву” в статті під 965 р. має штучне походження, причинами якого можуть бути: а) елементарна описка літописця – заміна “приде(прииде)” на “приведе”, б) свідоме дописування переписувачем фрази “и приведе Киеву” в значенні “привів у залежність від Києва” з урахуванням результату походу кн. Святослава – така інтерпретація вже пропонувалась дослідниками²¹.

Є ще кілька, на мій погляд, вагомих аргументів, що виключають поселення 965 р. (чи після походу) полонених ясів та касогів у Середньому Подніпров'ї – поблизу Києва і по р. Росі²²: 1. Навряд, щоб такий полководець, як князь Святослав Ігорович залишив у своєму тилу – поряд з Києвом – полонених ним північнокавказців та ще перед Болгарськими походами. Уявити наслідки одночасного удару печенігів у союзі з ясами та касогами за відсутності князя київського 968 р. не так уже й складно – під загрозою опинилося б саме існування міста Києва й князівської династії Рюриковичів²³. 2. Ще одним аргументом є такі національні риси касогів (адигів, черкесів, кабардинців) як гордість своєю славою і військовими подвигами, незалежність, волелюбство, виключно хвороблива реакція на поразку – про це говорять майже всі адигейські перекази й згадки сучасників. “Не дамо данини, доки залишиться хоч один меч, доки залишиться хоч один з нас живим” – таку горду відповідь отримали авари від адигів у VI ст.²⁴ В кінці XVI ст. Мартин Броневський писав, що “це – зовсім вільний народ, має багаточисельних і хоробрих князів”²⁵. Ці риси національного характеру збереглися і через багато нелегких для цього народу століть: у адига (черкеса) “любов до батьківщини проявляється несвідомою прив'язанністю до місця народження, до звичаїв, котрі він вважає найкращими у світі. Насильно відірваний від рідних гір і ущелин, він сумує...”²⁶. Тому важко уявити, що князю Святославу з небувалою легкістю вдалося би переселити певну кількість полонених до себе під Київ і не мати з ними клопоту. Зовсім абсурдним є твердження, за яким касоги добровільно переходили на Русь, “шукаючи захисту від жорстоких переслідувань

кочівників”, і поселялись князем Святославом на Середньому Подніпров’ї “за їх проханням”²⁷. У даному випадку цікавим є припущення А.М.Сахарова про те, що “напередодні очікуваного походу на Дунай Святослав міг привести з собою до Києва не поселенців, а загони ясів і касогів”²⁸. Тоді участь касожських військових загонів у описаних подіях треба розглядати як один із видів данинної залежності переможеного племені²⁹.

У 988 р. київський князь Володимир Святославович “посадиша” на княжіння в далеку Тмутаракань сина свого Мстислава³⁰, який 1022 р., перемігши в двобої касожського князя Редедю, “шед в землю его, взя все именьє его, и жену его, и дети его, и дань възложи на касогы”³¹. Наступного 1023 року “поиде Мьстислав на Ярослава с козары и с касогы”, але своєї мети – заволодіти Києвом, не досяг: “не прияша его кыяне. Он же шед седе на столе Чернигове”³². У битві під Лиственим, недалеко від Чернігова, Мстислав розбив полки Ярослава, але запропонував мир, “глаголя: сяди в своем Кыеве: ты еси старейшей брат, а мне буди си сторона” (Лівобережжя. – Ю.М.). 1026 р. брати за договором “разделиста по Днепр Руськую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мьстислав ону”³³. Літописець підкреслює мирний характер стосунків Ярослава й Мстислава: “И начаста жити мирно и в братолюбьстве, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли”³⁴. Про взаєморозуміння між братами та про їхні союзницькі стосунки свідчить і спільний похід 1031 р. “на Ляхы” і розподіл полонених: “и повоеваста Лядьскую землю, и многы ляхы приведоста, и разделивша я. Ярослав посади своя по Рьси...”³⁵.

Як видно з літописних джерел³⁶ договір 1026 р. не тільки не порушувався, але й усіляко підтримувався аж до смерті 1036 р. князя Мстислава Володимировича. І тільки після цього “перей власть его всю Ярослав, и бысть самовластець Русьстей земли”³⁷. Я свідомо так докладно навів літописні відомості, бо, всупереч і незважаючи на факти й події, у популярній та краєзнавчій літературі є не тільки додаткова інформація, але й інший, відмінний погляд на розділ земель по Дніпру між князем київським і князем чернігівським на підставі договору 1026 р. Висловлюється думка, що на Правобережжі Середнього Подніпров’я (територія князя Ярослава Мудрого) князь чернігівський Мстислав мав земельні володіння поблизу села Будище (нині – Черкаський район³⁸), а місто Черкаси, засноване приведеними Мстиславом касогами³⁹), було “центром його удільного князівства і війська, яке тоді називалося козаками, черкасами”⁴⁰. Можна не звернути увагу на такі “історичні перли”, але, якщо вони знаходять своїх послідовників⁴¹, то вказати на них необхідно. Проте такі “факти” й “події” не могли з’явитися самі по собі – поживним середовищем для них була і до цього часу є існуюча з давніх часів концептуальна основа про черкесів-переселенців, що виникла на обмеженій джерелознавчій і виключно слабкій дослідницькій базі у XVIII ст.

Ще П.Симоновський 1765 р. досить конкретно висловив існуючу і тепер думку: “Сих Кассагов или лучшим Российским произношением

назвать Казаков... князь Мстислав, сын Великого Владимира, в 1021 году воевал... следовательно, статья может, что в то время и Козацкой народ в Малороссии уже жительство имел”⁴². А.О.Ригельман додав, що смерть Редеді, “славного Косацкого начальника... вольный отворила путь во всю Украину”⁴³. Незважаючи на очевидну слабкість таких теоретичних побудов у науковому відношенні⁴⁴, схема касоги-козаки-черкаси виявилася виключно життєздатною в історичних, історико-етнографічних і краєзнавчих дослідженнях⁴⁵.

Парадокс полягає в тому, що, припускаючи “касожскую, или казацкую эмиграцию” до Дніпра з X ст., дослідники одночасно обмовляються, що “переселение черкесов-казаков не отмечались и не могли быть отмечены летописями, так как эти переселения были мелкими партиями и в одиночку”⁴⁶. Мало того, не одержуючи подібної інформації з першоджерел, дослідники посилаються на ... дослідницьку літературу⁴⁷. Ключовим моментом є тотожність понять касоги=черкаси. Звідси припущення: якщо касоги є предками черкес (черкас), то й місто Черкаси виникло завдяки їм – черкесам (черкасам)⁴⁸. Адже назва міста, на думку деяких дослідників та краєзнавців, співзвучна назві етносу⁴⁹. Авторів такого висновку не турбує не тільки брак фактів на сторінках документів, але й те, що саме поняття “черкеси (черкаси)” виникло пізніше, в XIII-XIV ст. у західноєвропейських та східних джерелах, а з них, вірогідно, перейшло в руське літописання тільки першої половини XIV ст.⁵⁰. Уже зазначалось, що слово “черкес” не самоназва адигейської групи племен, а іншомовний термін, “етнічна природа якого пов’язується з тюркським середовищем” і його “виникнення пов’язується з певними політичними подіями XIII століття” – навалою монголо-татар⁵¹. Тому касоги X-XI ст. ніяк не могли залишити у назві міста на Дніпрі – а, ясно, що поселення на території теперішніх Черкас тоді не існувало – іншомовне слово, яке до того ж з’явилося в джерелах через два століття⁵². Механічне, довільне ототожнення етнонімів “касог” і “черкес (черкас)”, без урахування хронології подій, історично невірне⁵³.

Часто, всупереч недостатній кількості документальних даних і предметів матеріальної культури поширювались висновки про наявність давньорусько-кавказьких зв’язків – торгівельних, культурних, військових та інших, роль яких, нібито, не можна заперечувати. Така позиція – більше ідеологічна, аніж об’єктивно-історична, накладала свій відбиток і на проблему участі касожського етносу в заснуванні міста Черкас у X-XI ст. Таким чином, нинішні міцні відносини між народами України й Кавказу генетично, як цілком зрозуміла річ, впливали з стародавніх часів, при цьому малась на увазі безперервність зв’язків без урахування тих чи інших історичних ситуацій. Тому, як ніколи, актуальний погляд історика А.П.Новосельцева на цю проблему. Він писав: “... вряд ли правильно связывать историю Кавказа в средние века с историей России теснее, чем это позволяют сделать реальные источники о русско-кавказских отношениях, кстати, порой весьма сложных и развивавшихся отнюдь не по прямой восходящей линии”⁵⁴.

При всьому бажанні вважати історію міста давнішою, не можемо датувати заснування Черкас Х – початком ХІ ст.⁵⁵. Сподівалось, що наведена аргументація і використані джерела є переконливими й доказовими.

¹ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962. – Стлб.65; Т.5: Софийская 1 летопись. – СПб., 1851. – С.106; Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – С.287; Т.15: Тверская летопись. – М., 1965. – Стлб.65; Т.20: Львовская летопись. – СПб., 1910. – Ч.1. – С.59; Т.23: Ермолинская летопись. – СПб., 1910. – С.7; Т.24: Типографская летопись. – Петроград, 1921. – С.24; Т.38: Радзивилловская летопись. – Л., 1989. – С.33; Летописец Переяславля Суздальского. – М., 1851. – С.14.

² ПСРЛ. – Т.2: Летопись по Ипатьевскому списку. – М., 1962. – Стлб.53; Т.4: Новгородская 5 летопись (далі – Н5Л). – Петроград, 1917. – Ч.2. – Вып.1. – С.41 (списки: Академічний, Публічної Бібліотеки і Погодинський); Т.15: Рогожский летописец. – М., 1965. – Вып.1. – Стлб.14; Устюжский летописный свод (Архангелогордский летописец) / Под ред. К.Н.Сербиной. – М.; Л., 1950. – С.26.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі – Н1Л). – М.; Л., 1950. – С.117 (Комісійний список), 438 (Воронцовський список), 521 (Троїцький список); ПСРЛ. – Т.4: Н5Л. – Ч.2. – Вып.1. – С.41 (Хронографічний список); Т.9: Патриаршая, или Никоновская летопись. – М., 1965. – С.31.

⁴ ПСРЛ. – Т.22: Русский Хронограф. – Петроград, 1914. – Ч.2: Хронограф западно-русской редакции. – С.163-164.

⁵ *Татищев В.Н.* История Российская. – М.; Л., 1963. – Т.2. – С.49, 224. Джерелами для Татищева були і Академічний список Н1Л – "летописец попа Ивана" (див.: Н1Л. – С.9) і список Імператорської Публічної бібліотеки з зібрання Погодіна за №1438, близький до Буслаєвського, з написом на корінці "Хронограф Татищева" (див.: ПСРЛ. – Т.22. – Ч.2. – С.1). В.М.Татищев, конкретизуючи місця поселення полонених касогів, зокрема по р.Рось, в Переяславі, водночас сам собі заперечує, обмовляючись: "где поселены, не показано"; крім того, батьківщиною касогів він називає Молдавію, а не Північний Кавказ (Там само. – Т.2. – С.240).

⁶ *Ломоносов М.В.* Древняя Российская История от начала Русского народа до кончины великого князя Ярослава Первого, или до 1054 года. – М.; Л., 1952. – Т.6. – С.237.

⁷ *Бережков М.Н.* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1909 г. – М., 1911. – Т.3. – С.299.

⁸ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1988. – Кн.1. – Т. 1. – Стлб. 109. – Прим. № 390.

⁹ *Кругляк Ю.* На крылах легенд. – К., 1966. – С.10-12; Черкаська правда. – 1980. – 6 лип.; *Серп і молот.* – 1980. – 15 листоп.; та ін. Треба відзначити, що дане припущення досить невизначене, не має чіткої аргументації, характеризується псевдонауковим стилем викладу, якому притаманні порушення хронології, зміщення часових факторів, некритичний підхід до фактів і подій, незнання джерел і спеціальної літератури. У Черкасах існувала легенда, яку чув від "пра-прадеда" і записав Степан Нехорошев. "Киевский князь Святослав [тут "Святослав" закреслено і написано "Игорь". – Ю.М.], муж воинственной Ольги, совершил поход на Кавказ и много пригнал пленных черкесов и людей кавказских племен и сделал, основал на высоком берегу Днепра крепость, поселил Игорь всех кавказцев в крепости - они должны следить, чтобы по Днепру не плыли кочевники с целью нападения на Киев; крепость эта - щит, защищавшая Древнюю Киевскую Русь" (ДАЧО. – Ф. Р-5585, оп.1, спр.19. – Арк.46-47. Подається за оригіналом). Як бачимо, сюжетна і часова побудова легенди аналогічна інтерпретаціям літописної статті 965 р.

¹⁰ *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С.100.

¹¹ Фраза з дієсловом “приведе” викликала чомусь велику довіру дослідників (див.: Белохуров С.А. Сношение России с Кавказом: Материалы, извлеченные из Московского Главного архива Министерства иностранных дел. – М., 1889. – Вып. I. – С. IV; Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания. – Петроград, 1916. – Т. I. – С. 76; Кокиев Г.А. Примечания-комментарии // Ногмов Ш.Б. История адыгейского народа, составленная по преданиям кабардинцев. – 5-е изд. – Нальчик, 1947. – С. 136).

¹² При цьому ні в якому разі не можна категорично заперечувати можливість помилки, допущеної літописцями чи монахами-переписувачами, які часто суб’єктивно тлумачили ті чи інші факти і події. Таке траплялось, в тому числі і з дієсловом “приведе”. Порівняйте: Комісійний список НІЛ: “6626. Того ж лета приведе Володимер с Мьстиславом вся бояре новгородскыя к Киеву”, а за Толстовським списком того ж літопису “приведе” замінено на “прииде”, що суперечить змісту подій (НІЛ. – С. 205); Лаврентіївський літопис зазначає: “1132 г. ... и посла по другаго Мстиславича по Изяслава в Полтеск и приведе и с клятвою, он же оставив брата Святополка в Полоутьске приде в Переяславль”, а за Радзивілівським списком “приде” замінено на “приведе”, що теж не відповідає змісту (ПСРЛ. – Т. I. – Стлб. 301-302; Т. 38. – С. 108). Радзивілівський літопис свідчить: “6494. И бысть отроча красно, и бысть 4 лета, и прииде дщи фараоня ко отцо своему”, а за Московсько-Академічним списком – замість “прииде” помилково написано “и приведе” (ПСРЛ. – Т. 38. – С. 44). Тотожно й у статті 965 р. в Н5Л (див.: виноски №2 і №3 даної статті). Факти заміни одного дієслова подібним чи близьким за змістом у давньоруському літописанні – явище поширене: “прииде” замінювалось на “приде”, “въеха”, “приидоша”, “вниде”, і т.ін., а “приведе” на “приде (прииде)”, “веде”, “приведше”. Тому кожний випадок заміни одного дієслова іншим вимагає індивідуального смислового підходу та історико-текстологічного аналізу.

¹³ НІЛ. – С. 24, 25, 32, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 52, 55 і далі; ПСРЛ. – Т. I. – Стлб. 60, 74, 76, 116, 144 і далі. Аналогічно і в інших літописах.

¹⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 53.

¹⁵ Там само. – Т. I. – Стлб. 82; Т. 38. – С. 40; НІЛ. – С. 130.

¹⁶ Там само. – Стлб. 84; Т. 38. – С. 41; НІЛ. – С. 132.

¹⁷ Така думка зумовлена тим, що не завжди подібна схема закінчувалася фразою “и приде (прииде) к Киеву”. Прикладом можуть бути статті про походи кн. Володимира Святославича на “ляхов” (981 р.), вятичів (081, 082), радимичів (984). Див.: ПВЛ. – М.; Л., 1950. – Ч. I. – С. 58, 59; НІЛ. – С. 130, 131.

¹⁸ Див. виноску до №3 даної статті.

¹⁹ ПСРЛ. – Т. I. – Стлб. 17, 29, 46, 50, 75, 78, 84, 94, 99, 103, 121, 122, 130, 205, 208 та ін.; НІЛ. – С. 106, 107, 122, 123, 125, 127, 136, 193, 201 і далі.

²⁰ Там само – Стлб. 150, 176, 229, 275, 291, 326 і далі; НІЛ. – С. 33, 40, 58, 61, 65, 231, 263, 295 і далі. Аналогічна ситуація спостерігається і в інших ранніх літописах.

²¹ ПВЛ. Статті и комментарии Д.С.Лихачева. – М.; Л., 1950. – Ч. 2. – С. 311; Артамонов М.И. История хазар. – Л., 1962. – С. 428; Заседателева Л.Б. Терские казаки (сер. XVI – нач. XX в.): Историко-этнографические очерки. – М., 1974. – С. 142. Дієслово “приведе” і подібні до нього за значенням однокорінні слова як метафори вже постійно вживались у руському літописанні: “приведе – приведоша – водили, веде, введе, – к роте, к кресту, к богу” (ПСРЛ. – Т. I. – Стлб. 53, 279, 301-302, 389; НІЛ. – С. 183).

²² Треба відзначити, що в Київській Русі існувала практика перенесення населення на інші території, зокрема на прикордонні землі, а також розміщення там полонених. 988 р. на прикордоння було переселено частину словенів, кривичів, чюдів, вятичів; 991 р. м. Білгород було заселено багатьма людьми “от инех городов”; 1031 р. на Пороссі поселені полонені “ляхи”; князь Василько мав бажання “перейти болгары дунайские и посадити я у себе” (стаття 1097 р.); 1116 р. було заселене дручанами новозбудоване князем Ярополком місто Жельді і ним того ж року переведено на Русь полонених ясів (ПВЛ. – Ч. I. – С. 83, 101, 176, 201; ПСРЛ. – Т. I. – Стлб. 291). Зважаючи на це, не можна виключати і можливість приведення невеликої кількості полонених касогів на Русь і 965 р. і раніше (відомі походи русів на Кавказ у IX і на

початку X ст.), проте не в такій кількості, яка здатна була заснувати міста (в тому числі майбутні Черкаси) і бути загрозою для князівської влади; полонені використовувались як раби чи обслуга і т.ін.

²³ “В лето 6476. Придоша печенези на Руску землю первое, а Святослав бяше Переяславци, и затворися Волга в граде со унуки своими, Ярополком и Ольгом и Володимером, в граде Киеве. И оступиша печенези град в силе велице, бещислено множество около града...” (ПВЛ. – Ч.1. – С.47).

²⁴ *Ногмов Ш.Б.* История адыгейского народа. – С. 29-30.

²⁵ Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. / Сост., ред. переводов, введение и вступ. статьи к текстам В.Г. Гарданова. – Нальчик, 1974. – С. 54.

²⁶ *Дубровин Н.* Черкесы (адыге) // Воен. сб. – СПб., 1870. – № 4. – С. 337.

²⁷ Черкаська правда. – 1980. – 6 лип.; Серп і молот. – 1980. – 15 листоп. Див. також: *Кругляк Ю.* На крилах легенд. – С.10-12.

²⁸ *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С.100.

²⁹ У літописних текстах, що стосуються подій 965 р., немає прямої вказівки на обкладення ясів і касогів даниною. Ми навіть не можемо гадати про ступінь підкорення - якщо таке було - цих народів. Правда, в Кирило-Білозерському списку Єрмолинського літопису і Хронографі західноруської редакції є такі фрази: “ясы победи и касогы и на вятичи дань възложи” (ПСРЛ. – Т.23. – С.7) і “Ясы покори и Касогы и многих приведе к Киеву, а на прочих дань възложи” (ПСРЛ. – Т.22. – Ч.2. – С.163-164), а в “Похвальном слове Владимиру” ми читаємо: “и Ясы и Касогы и Вятичи взя и дань на них възложи” (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. – Т.2. – Отд.2. – С.59; аналогічна фраза, проте без вказівки на взяття данини, є в Руському Хронографі редакції 1512 р., див.: ПСРЛ. – Т.22. – СПб., 1911. – Ч.1. – С.359). Все це могло б дати можливість припустити факту стягнення данини і з ясів і з касогів за аналогією з існуючою на Русі практикою, коли накладали данину на підкорені племена (ПВЛ. – Ч.1. – С.18, 20, 31 та ін.), проте, очевидно, наведена інформація – це поєднання двох – під 965 і 966 рр. – порічних літописних записів про дві різні події: 1. 965 р. Перемога кн.Святослава над хозарами, ясами і касогами; 2. 966 р. Перемога кн.Святослава над вятичами і накладення на них данини (ПВЛ. – Ч.1. – С.65). У ель-Недима (X ст.) є інформація про одного посла, який їздив до “короля Русів”, від кавказького володаря. Х.Френ припускав, що такий факт міг мати місце зразу після походу 965 р., а посольство було відправлено одним з тодішніх володарів касогів чи ясів до князя Святослава (*Френ Х.* Письмена древних Руссов) // Библиотека для чтения. – 1836. – Т.15. – Отд.3. – С.49, 56-59). Можна пов'язати мету такого посольства з питанням надання касогами і ясами своїх військових контингентів київському князю для походу в Болгарію. До того ж є історичний прецедент: така ж сама ситуація, за переказами, склалась у VI ст., коли підкорені аварським ханом Байканом адиги взяли участь у його поході на землі, “що лежали біля Каспійського моря” (*Ногмов Ш.Б.* История адыгейского народа. – С.45-46). Усі наведені міркування можуть побічно підкріпити міркування А.М.Сахарова.

³⁰ ПВЛ. – Ч.1. – С.83.

³¹ Там же. – С.99. Про двобій Мстислава і Редеді розповідають адыгейські народні перекази. Див.: *Ногмов Ш.Б.* – Указ.соч.. – С.61.

³² ПВЛ. – Ч.1. – С.99.

³³ Там же. – С.100.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же. – С.101.

³⁶ Подія, про яку йдеться, в багатьох літописах збереглась як цілісний історичний пласт без смислових перекручень, тому посилання даються на ПВЛ.

³⁷ ПВЛ. – Ч.1. – С.101.

³⁸ Черкаська область // Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1972. – С.648. У підготовчих матеріалах цього видання вказується джерело: *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.628 (див.: ДАЧО. – Ф.Р-4178,

оп.1, спр.513. – Арк.9, 10, 12-14). На щастя, Л.Похилевич не мав ніякого відношення до даної містифікації- ні на 628-й, ні на якійсь іншій сторінці цієї виключно цінної праці.

³⁹ *Фененко М.* Земля говорить. 2-е вид., доп. – К., 1969. – С.17.

⁴⁰ *Гудзенко П.А.* Черкаська область. – К., 1959. – С.43.

⁴¹ *Янко М.Т.* Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К., 1973. – С.160.

⁴² “Краткое описание о казацком Малороссийском народе и о военных его делах... Петра Симоновского, 1765 года”. – М., 1847. – С.2. Майже через два століття це припущення П.Симоновського було підтримано з додатком, що ці “козаки, черкаси” заснували місто Черкаси (*Гудзенко П.* Черкаська область. – С.43).

⁴³ *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще ... собрано и составлено чрез труды Александра Ригельмана, 1785-1786 гг. // ЧИОДР. – М., 1847. – Н 5. – Отд.2. – С.10.*

⁴⁴ Такий погляд неодноразово критикувався в історичних дослідженнях. Див.: *Антонович Вл.* Содержание актов о казаках // Архив Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.1. – К., 1863. – С.ХХІV; *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – С.4.

⁴⁵ Досить оригінально таку схему інтерпретував М.Карамзін. “Торки и берендеи назывались Черкасами: козаки также. Вспомним Касогов, обитавших, по нашим летописям, между Каспийским и Черным морем; вспомним и Страну Казахию, полагаемую Императором Константином Багрянородным в сих же местах; прибавим, что Оссетинцы и ныне именуют Черкесов Касахами: столько обстоятельств заставляют думать, что Торки и Берендеи, называясь Черкасами, назывались и Козаками” (*Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1989. – Кн.2. – Т.5. – Стлб.230). Як бачимо, російський історик не тільки змішував назви етносів, але й на цій підставі штучно зближував різні етноси: тюрків (торков) і берендеїв з касогами — аборигенами Північно-Західного Кавказу. А одержані етнічні та етнонімічні гібриди М.Карамзін невинно приєднав на правах родопочатківців до утвореного через кілька століть на берегах Дніпра соціуму - українського козацтва і його назви - козаки (Там же. – Стлб.230-231). Г.В.Губарев у своєму дослідженні “Книга о казаках” (Париж, 1957). Також припускав, що козаки - це етнонім, “прародиною” яких, “землею их отцов, в точном значении этого слова, следует считать Северо-Кавказскую равнину, Приазовье и берега реки Дона”. При цьому Губарев відверто вказує на “Касогов и Козаров” як на ключову ланку в ланцюзі “казачьего родословия”. А козаки “ординські”, “литовські”, “перекопські”, “українські”, “малоруські” та ін. – лише “территориальные определения”, які походять з єдиного “племенного центра” – передгір’їв Кавказу. На жаль, дослідження Губарева має більш політичний, аніж науковий характер (цит. за: *Военно-исторический журнал. – М., 1992. – №2. – С.81-82*). У радянській історіографії висловлювалась думка, що наведені роздуми М.Карамзіна про походження запорозького козацтва і самої назви козак “достойны специального рассмотрения” (*Горленко В.Ф.* Об этнонимике черкасы в отечественной науке конца XVII - первой половины XIX в. // Советская этнография. – М., 1982. – №3. – С.101). Виникає закономірне питання: де ж у цій схемі середньодніпровські автохтони, тобто слов’яни?

⁴⁶ *Леценко А.* К вопросу о происхождении украинского казачества // Сборник статей по экономике и культуре: Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов. – Краснодар, 1927. – Вып.1. – С.83. На жаль, міфічне, невизначене за часом переселення черкесів на Середнє Подніпров’я і заснування шми міста Черкас і сьогодні існує на рівні гіпотези, тобто аргументованого припущення (див.: *Тканко О.В., Натіден С.П.* Черкаси. короткий нарис. – Черкаси, 1958. – С.3; *Круляк Ю.М.* Ім’я вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. – К., 1978. – С.138).

⁴⁷ Немає сенсу наводити велику кількість літератури, хочеться процитувати одне дослідження, що дає загальне уявлення про “цінність” подібних посилянь: “Историки отмечают факты переселения черкесов с Кавказа в Киевскую Русь уже в X, XI, XII и последующих столетиях. О них упоминают как о приднепровских жителях, известных под именем “черкесы”. Во всяком случае, судя по сведениям Н.М.Карамзина, адыги уже были известны русским летописцам под именем черкесов с X столетия” (див.: *Кокков Дж.Н.*

Кабардинские географические названия: Краткий словарь. – Нальчик, 1966. – С.155, 180).

⁴⁸ Бездоказовим є припущення, за яким “певна група адигів переселилася на Дніпро і заклала Черкаси та передала їм свою етнічну назву” (див.: *Пономаренко М.Ф.* Про назву міста Черкаси // *Мовознавство.* – 1988. – №6. – С.53-57). І в іншій статті краєзнавець М.Ф.Пономаренко не уникнув існуючого стереотипу, за яким назва міста - Черкаси - вже апіорі визначає касожську або черкеську версію (*Пономаренко М.Ф.* Черкаси: таємниця топоніма // *Український історичний журнал.* – 1991. – №4. – С.67-76). Закономірно констатуємо, що “археологічні та лінгвістичні дані не підтверджують існування Черкас за часів Київської Русі” і припускаючи “появу цього населеного пункту” наприкінці XIII – на початку XIV ст., М.Ф.Пономаренко водночас залишив незмінною черкеську версію: “вірогідні будівничі його (міста Черкас. – *Ю.М.*) ... черкеси” (Там само. – С.76). Брак документальних свідчень і побічних аргументів на користь наведеного припущення компенсується теоретичними припущеннями. Основою для цього служать деякі факти XIII ст., в тому числі й “спільні риси у побуті, архітектурі та військовій справі українців і черкесів”, які “протягом кількох сотень років ... мешкали на території Південно-Східної України”. З метою доказовості початків таких зв’язків згадується участь касогів у подіях 965 і 1022-1023 рр., наявність неслов’янських - кавказьких - імен у лострації Черкаського замку 1552 р. (Там само. – С.71, 73-74).

⁴⁹ Свою схему заснування міста Черкас і появу однойменного топоніма на Середньому Дніпрі запропонувала Г.С.Сизоненко. На її думку, “воїни-руси (русини)”, залишені князем Святославом на Північному Кавказі, у П’ятигір’ї і Тмутаракані 965 р. для охорони південного форпосту Давньої Русі, одержали від сусідніх народів - осетин і кримських греків назву “черкеси” і “черкаси”. Ці “воїни-руси” повертались на Середнє Подніпров’я в 965, 1023 рр., а також після завоювання Кавказу монголо-татарами. Вони принесли у цей регіон назву “черкаси”, а звідси і назву міста (див.: *Молодь Черкащини.* - 1986. - 16 верес.; *Черкаська правда.* – 1986. – 15 жовт.; *Вітчизна.* – 1987. – №1. – С.198; *Сизоненко Г.С., Сизоненко Ф.Я.* Мова – душа народу. – Черкаси, 1990. – С.8) Така схема не тільки не підкріплюється першоджерелами, але й суперечить їм, має багато логічних неув’язок, і зовсім не відповідає мовознавчим дослідженням у даній галузі знань. До того ж у Г.С.Сизоненко є розходження з її ж ранніми висновками про заселення міста Черкас не “воїнами-русами”, а “загонами кінноти адигів” (див.: *Черкаська правда.* – 1980. – 6 лип.; *Серп і молот.* – 1980. – 15 листоп.).

⁵⁰ *Мариновський Ю.Ю.* Ще раз про назву міста Черкаси // *Мовознавство.* – К., 1991. – №4. – С.63-64.

⁵¹ *Волкова Н.Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М., 1973. – С.18, 23. Див. також: *Калмыков И.Х.* Черкесы: историко-этнографический очерк – Черкесск, 1974. – С.35. В монгольській хроніці 1240 р. адигейські племена названі “серкесут” (*Козин С.М.* Сокровенное сказание. – М.; Л., 1941. – Т. 1. – С.189, 192).

⁵² *Мариновський Ю.Ю.* Ще раз про назву міста Черкаси. – С.63-64.

⁵³ Крім часових (історичних) невідповідностей існують і такі чинники як територіально-географічний, етносоціальний та ін. Адигейська група племен, що носила етнонім “черкес” у XIII ст., не була тогочною касожській спільності X-XI ст. – “Касахії” Костянтина Багрянородного. Адже за цей час відбулись певні соціально-економічні, політичні зміни, що наклали відбиток на мову, культуру, побут, психологію, а також на територію розселення племен, тим більше в такому динамічному за подіями регіоні як Північний Кавказ і Передкавказзя.

⁵⁴ “Круглый стол”: историческая наука в условиях перестройки // *Вопросы истории.* – 1988. – №3. – С.29.

⁵⁵ Ще автор “Истории Руссов” на питання: “Почему город Черкасск назван Черкасом?” відповідав: “Но то уже справедливо, что народ Черкасы за Азовским морем и рекою Доном обитающие, на который многие писатели указывают, никогда в Руси городов на свое имя не строил...” (История руссов или Малой России. Соч. Георгия Кониского. – М., 1846. – С.19).